

Г.Орда

СЫРҒА ТОЛЫ КӨПТОМДЫҚ *(Ш.Елеуеновтің шығармалар жинағы туралы)*

2008 жылдан бермен қарай «Қазығұрт» баспасынан көрнекті жазушы-ғалым, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, филология ғылымдарының доктор, профессор Шериаздан Елеуеновтің көптомдық шығармалар жинағы шығып келеді. Қолымыздағы көптомдық жөнінде автор былай дейді: «Көп томдықтың негізгі мазмұны – тәуелсіздік кезеңіндегі ізденістер. Бетбұрыс аталатын дәуірден бастап мен бірыңғай жазу-сызумен айналыстым. Жарияланған жиырма шақты кітабымның тек үшеуі ғана кеңес кезінде жарық көріпті». Осы сөзге сүйенетін болсақ, қаламгердің негізгі зерттеулері тәуелсіздік тұсында жазылғанын байқауға болады. Оның қолымызға тиген 6 томын парак тап отырып біраз сырға қанықтық. Енді сол сырларымызбен бөлісіп көрелік.

Қолымыздағы көп томдық 1929 жылы Шығыс Қазақстан облысының Аршалы ауданында дүниеге келген Шериаздан Рүстемұлының саналы ғұмырын қазақ халқының мәдениеті мен әдебиетіне арнағанына көзімізді жеткізді. Киров атындағы Қазақ университетінің (қазіргі әл-Фараби) журналистика факультетін үздік тамамдаған ол туған өлкесіне барып, өзі сүйген мамандығына құлшына кірісті. Әдебиетке журналшы болып келген қаламгердің қаламының жүйріктігі оған әдебиеттің әр саласында қызмет етуге жол ашты. Облыстық газетте қаламын ұштаған журналшы араға сегіз жылдай уақыт салып өзі білім алған қара шаңыраққа келіп ұстаздықпен айналысты. Ол кезде ғылыммен айналысқысы келетін талапкерлердің Кеңестер одағының астанасы Мәскеуге барып білімін толықтыратыны белгілі. Осылайша ол да өз замандастары тәрізді Мәскеудегі Қоғамдық ғылымдар академиясына барып үш жыл оқыды, білімі мен білігін шыңдады. Ғалымның Мемлекеттік сыйлық алған «Мағжан» атты монографиясы көп томдықты бірінші томының мазмұнын құрайды. Беташар ретінде берілген бұл еңбек – ғалым зерттеулерінің ішіндегі жілігі татыры. Мұнда репрессия құрбаны болған Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы тұтас зерттелді. Бұл – 1990 жылдардағы қазақ әдебиеттану ғылымына қосылған сүбелі еңбек.

Монографияның алғы сөзінде автор: «Әдебиетіміздің үлкен тұлғасы, Абай шыңына иықта са орналасқан сеңгірі, сыршыл өлең жырдың бәйге бермес шабандозы Мағжан Жұмабаев ұзақ жылдардан соң алды кең, тынысы еркін, адамгершілігі мол бетбұрыс заманының есігін айқара ашып, ортамызға қайта оралды», - дей келіп, Мағжан қазақ әдебиетінің боз үйіне сәлем беріп кіріп келгенде оған төргі орындардың бірін босатуға тура келгенін айтады. Араға біраз жыл салып барып ұлттық әдебиет жаңа есіммен толықты. Екі бөлімнен тұратын монографияның «Өмір өткелдері» атты бірінші бөліміне ақынның сан соқпақты ауыр да қасіретті өмір жолы негіз болса, «Сағындырған сұлу жыр» бөлімінде ақынның қазақ поэзиясына қосқан жаңалығы сарапталған.

Қаламгердің жазушылық қырын ашатын көркем шығармалары екінші томға топтастырылыпты. Автор ірілі-ұсақты көркем дүниелері бір кітапқа сыймағандықтан олардың бірді-екілерін келесі томдарда беріп отыруды жөн санаған. Әдебиет майданына елуінші жылдары келген қаламгердің алғашқы тырнақалдысы жөнінде замандасы академик З.Қабдолов: «Елуінші жылдардың аяғында мен «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы едім, редакция ұжымы боп «Мас молда» деген сатиралық новеллаға таңтамаша қалдық... біз үшін Шериаздан Елеуенов деген қаламгер осыдан басталды», - деген болатын.

Қаламгердің алғашқы тырнақалды шығармаларының бірі «Мас молда» көзімізге оттай басылды. Фелетон былай басталады: «Марқакөлдің Шеңгелді ауылындағы Сапыш шал өлгенде жаназасын шығарғаны үшін алған түйені екі мың сомға сатып, оны кіл Ақмағамбетке жұмсап, біраз ләйліп алған Зұрихан молда енді садақа қаржыны тауысып алып, қолдан ашытқан сыраға телміріп, үйінде жападан-жалғыз кіржиіп отыр». Сөйлемді алғаш оқығанда үлкен әріппен жазылған Ақмағамбетті кісі есімі деп қабылдауыңыз күмән туғызбайды. Алайда «басы зырқ-зырқ етіп, жас сыраны тыжырына ұрттап» отырған молданың сыйқын көргенде оқырманның өзі де тыжырына қалары даусыз.

Осылайша жазушы ХХ ғасырдың екінші жартысындағы «Аңқау елге арамза молда» болып жүрген екіжүзділердің бетін айызыңды қандыра тілгілейді. Ғасыр басындағы әдебиеттен үлкен орын алған арамзалардың кеңестік дәуір тұсында да Коммунистік партиядан қорықпай қулығын асырып, бір басып, екі асап жүргеніне таң қалсаң, бұл әрине жазушының өмірдің көлеңкелі жақтарын шынайы қалпында бейнелеген шеберлік қыры. Жазушының алғашқы шығармалары қатарында бір топ эсселері мен әңгімелерін атауға негіз бар. «Әке сыны», «Тұңғыш», «Тасыр», «Мұһмин атай», «Мұратжанның қазақшасы», «Базарлық» әңгімелерінің барлығы да өмірден алынған шынайылығымен баурайды. Осы әңгімелердің ішінен «Тұңғыш» әңгімесін ерекше атауға болады. Жазушы көпшілік мән бере бермейтін ұсақ-түйектердің өмірде үлкен мәні бар екенін ерлі-

зайыпты Қойшыбек пен Бәну тірлігі арқылы шынайы бейнелеген. Аспан айналып жерге түскен шілденің аптап ыстығында өкпесі өшіп дүкеннен екі сөмкені арқалап келе жатқан Бәну – қайда жүрсе де үйдегілердің

ауыз суын ойлай жүретін әйелдер қауымының жиынтық бейнесі болса, көмектесудің орнына ініне тығылған суырдай үйіне зып беретін Қойшыбектің қылығын неге жоруға болады. Жазушы отызды еңсере бастаған Қойшыбектің шаруаға қырсыздығы арқылы еркектер қауымының табиғи болмысына, өздеріне ғана тән ерекшелігіне жан бітірген.

Жазушы Бәнудың: «–Неменеге қарайсың? Үш баланы тудым, бір баланы – тұңғышты асырап алдым. Сені тұңғыш бала демей, не дейін? Қырқынан шықпаған нә-рестедей күтім тілейсің. Апыр-ау, менсіз қалай өмір сүргенсің? Таңым бар. Бірақ онда шешен байғұс болды-ау. Бір әйелден бір әйел асыраған екен-ау. Ер жұртының бәрі дәп сендей болса,

әйелсіз үш күн өмір сүре алмай қырылар еді шетінен?», – деген сөзіне үлкен әлеуметтік жүк арта білген. Қойшыбек -

әйелі болмаса дәрменсіз болып қалатын еркектердің жиынтық бейнесі.

Осындай шағын жанрлармен бірге кең құлашты эпикалық шығармалар да жазды.

Олардың қатарында «Әттең, дүние» романы мен «Мұхамеджан -

Мархума» хикаясын ерекше атаған ләзім. Хикаяға әдебиеттанушы-ғалым, академик Мұхамеджан Қаратаев пен Мархума анамыздың басынан өткерген өмір соқпақтары негіз болған. Бір отбасы басынан өткен ауыр күндер қазақ халқының өткен тарихынан сыр шертіп тұр. 2000 жылы жазылған «Әттең, дүние...» романы –

оның көркем шығармадан қол үзбегендігінің айғағы. Роман бейбіт өмір тұсында шипажайда демалып жатқан Можекеңнің шырты ұйқыдан шошып оянуымен басталады. Егер сонау бір сұрапыл жылдар болса, мұндай детальға көңіл аудармауға болады. Алайда, ел аман, жұрт тынышта «әскер қатарынан босап, отставкаға шыққанына жарты ғасыр болған қарт полковниктің мазасын алып мезі еткен бұл не пәле? Бұнда не сыр бар?» деген сұрақ қасындағы серігі Омарбектің мазасын алады. Осылайша екі кейіпкердің диалогынан басталған роман лирикалық шегініспен өрбиді.

Можан бейнесі әңгімелеу үстінде толығып отырады.

Можанның оң жақ санынан жараланып алғаш рет госпитальда жатқан кезіндегі армян жігіті екеуінің арасындағы оқиға оның табиғатын ашуға мол септігін тигізген. Жағдайын сұрай келген Машаға «Пошла ты на...», – деп кружка

лақтыратын армян жігіті мен оған араша түсу үшін төсек астындағы утқасын лақтыратын қазақ жігітінің қақтығысы арқылы олардың табиғи жаратылысы ашыла түскен. Осы көріністің өзі-ақ қазақ халқының қыз балаға ерекше құрмет жасайтыны, оны өз еліне кеткенше қонақ ретінде сыйлайтыны жөнінде хабар береді. Себебі, Можан сондай ортада өскен жігіт. Осы арада жазушы армян халқы мен қазақ халқының қыз балаға деген атадан-балаға мирас болып келе жатқан ұлттық қасиеттерін көрсетуге тырысқан. Осылайша бас кейіпкердің өмір, адам жөніндегі түсінігі мен көзқарасы оның бейнесін толықтыруға қызмет етеді. Бұл қасиет кейінгі уақытта Можанның Инганы алақанға сала аялауымен толығып отырады. Майданшебіндегі жасаған ерлігін бейнелейтін Мұқанның әңгімесі де оның батырлығына,

Отанға адалдығына мысал бола алады. Ал, туған жер, қазақ елінің тарихы, салт-дәстүрі, сөз өнері (жыр-дастандары, мақал-мәтелдері, көркем әдебиеті) туралы әңгімелері оның елі мен жеріне деген шынайы сүйіспеншілігін толықтыруға қызмет етеді.

Можан мен Инга арасындағы махаббат – Можанның өзі көп айтатын бір-біріне қосыла алмай махаббаттың құрбаны болған Қозы мен Баян, Қызжібек пен Төлеген сынды ғашықтардың сұрапыл соғыстан кейінгі жылдардағы жалғасы. Адам баласы не нәрсеге де тыйым салған сайын құмарта түсіп білгісі, көргісі, дәмін татқысы келіп тұратын әдеті ғой. Кеңес одағы жауынгерлері мен Германия елінің жастарына қосылуға болмайтыны жөнінде мемлекет тарапынан тыйым салынғанмен, жүрек шіркінге ешқандай әмірдің жүрмейтінін Петр мен Эмма, Можан мен Инга арасындағы үлкен махаббат сезімі растай түскен. Автор махаббаттың ұлт талғамайтынын қазақ жігітінің неміс қызына құлай ғашық болуымен ашуға тырысқан. Араға жарты ғасыр уақыт салса да жүрек шіркіннің аһ ұрып сол бір сәтті толассыз аңсауы, жыл өткен сайын арта түсуі -

махаббаттың жарасын уақыттың да емдей алмайтындығына мысал. Қазақтың әрбір ырым-ға ерекше мән беретінін Можанның

аяғы ауыр Инганың сүрініп қалуын жаман ырымға жоруынан байқауға болады. Елде көрген түс те сол тұстағы Инганың жайынан хабар берер тәсіл. Олай болса, автор түсті де белгілі бір мақсатпен пайдалана білген. Түс адам ойының ұйқыдағы бейсаналы көрінісі болатын болса, байғыздың елу жылдан аса Можанға маза бермеуі сол бір қарғыс атқыр Бухенвальд концлагерінің қақпасына тормен бірге құйып жазылған «Jedem das Seinem» («Кажdomy -

свое», «Пешенеңе не жазылса, соны көресің») деген мәтел мен соның ішіндегі «Қаншама жұтса да әкел-әкелдің астына алатын қомағай апан ауыз сегіз пеш – сегіз айдаһар, сегіз тажалдың» 1945 жылдың 11-сәуірге дейін күндіз-түні бір толастамай будақтауына себеп болған тағдыр иелерінің жан түршіктірер жазасы. Гете мен Шиллердің қасиетті қаласындағы әсем ғимараттарды көрмек болған қос ғашықтың түбіне жеткен де сол Бухенвальд концлагері. Бухенвальдтің тор қақпасына құйылған темір сөзді автор Данте Алигьеридің «Құдіретті комедиясындағы» «Бұл табалдырықтан аттаған, үміт атаулыдан күдерін үзсін» («Оставьте всякую надежду, входящий сюда») деген тамұқ мандайшасындағы сөзбен салыстыру арқылы әлем әдебиетінен де хабар береді.

Германия жерінде өтіп жатқан орталық оқиғаның төңірегінде жүретін келесі кейіпкерлер – Мұқан мен Қизат.

Автор Можан, Мұқан, Қизат үшеуінің бейнесі арқылы қазақтың үш жүзге бөлініп басы бірікпейтінін көрсетуге тырысқан. Елден шалғайда жүрген үш жігіттің басы бір жерге сыймауы ащы болса да шындық. Оны олардың өмір жайындағы таным-түсініктерінің әркелкі болуынан деп пайымдауға болады.

Финал – Инганың қайтыс болуы.

Романның прологы «Жүректе адал сезім сақтау – зор

бақыт! Осындай махаббат иесі бақытсыз болса да бақытты!» дегенді ұғындырады. Себебі, Мोजан – өзін бақытсыз санағанмен, махаббат атты үлкен сезімді ғұмырына азық еткен бақытты жан. «Көзінен сорасы аққан теңіз тасбақасының суретін» өз суретінің орнына беруі арқылы автор Мोजан мен теңіз тасбақасының ұқсас тағдырын салыстыруда үлкен жетістікке жеткен. Балаларын тірі жетім етіп қалдыратынына жылайтын тасбақа секілді Мोजан қарт енесінің қызының «көлденеңнен тапқан көрдемшесін» ізім-ғайым жоғалтқанын ешқашан ұмытпақ емес. Себебі, ол – Можаннан туған тірі жетім. Олай болса, баласының не тірі, не өлі екенін білмейтін Можанның да күйі теңіз тасбақасына өте ұқсас екендігін автор осындай салыстыру арқылы ұтымды жеткізген.

Прозалық шығармаларымен өзінің бір қырын танытқан жазушы драматургия жанрында да бағын сынап «Ат қоюдың әлегі», «Емтихан» пьесаларын жазды.

Кейінгі томдардың барлығы дерлік ғалымның зерттеушілігін танытатын еңбектер. Сондықтан да оларда хронологиялық тәртіп сақталған. Келесі томға ғалымның «Казахский роман и современность» (1968), «Замандас парасаты» (1977) атты зерттеу еңбектері енген. «Қазақ романы және қазіргі заман» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғағанын есімізге түсіретін болсақ, бұл – ғалымның алғашы монографиясы екенін байқауға негіз бар.

Төртінші томның мазмұнын «Фольклордан роман - эпопеяға дейін» монографиясы мен «Айлалы алаяқ», «Миллиард қалай жырланды?», «Қымыздықпен жазды алды...», «Талмас қанат», «Боташевтің ботқасы», «Дүниеқор дүмшелер» тәрізді тырнақалды очерк, рецензия, фельетондары құрайды. Қазақ романын тыңғылықты зерттеуге ден қойған ғалым «Қазақ романының идеялық-көркемдік ерекшеліктері» деген тақырыпта докторлық диссертация қоғады. Бұл зерттеуінде қазақ әдебиетінің бүгінгі жеткен биігін тақыр жерден пайда болмағандығымен дәлелдеп, мифтер мен аңыз-ертегілерден бастап тарата зерттеу арқылы ұлттық әдебиеттің қалыптасу, өсу, көркею, даму белестерін тығыз байланыста қарастырды.

Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаевтардың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттеулері «Жаңа жолдан» («С новой стоки») атты еңбегіне енгені белгілі. Сондықтан да 5-томға ғалымның аталған зерттеулері мен сыни мақалалары енген.

«Әдебиет жән ұлт тағдыры» атты еңбегіне енген зерттеулері мен сыни мақалалары алтыншы томның мазмұнын құрап тұр. Кітаптың алғы сөзінде: «Әдебиет және ұлт тағдыр...

Бұл тақырыптың нағыз атасы, шын мәнісінде, - бұрын болжауға да батыл бармас жаңа тірлік – Қазақстан тәуелсіздігі», – дейді автор. Сөйтіп ол Абайдан басталған қазақ әдебиетін тәуелсіздік тұғырынан жаңаша бағамдайды. «Хакім мен ақын» деген зерттеуінде: «Әр әдебиеттің айырықша жұлдызы жанатын кезеңі болады. Орыс әдебиетінде Рушкин мен Лермонтов туғызатын алтын ғасыр іспетті. Қазақ әдебиетінің сондай алтын ғасыры Абай мен Мағжаннан бас алады», – дей келіп, ұлттық әдебиеттің алтын ғасырын тілге тиек етеді.

Ғалым А.Құнанбаев, Ж.Жабаев, М.Жұмабаев, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Ө.Шәріпов, Ө.Нұрпейісов, Ө.Нұршайықов, Қ.Жұмаділов тәрізді ақын-жазушылардың шығармалары арқылы әдебиеттің аяқ алысын бағамдаса, әдебиеттанушы-ғалым С.Қирабаев туралы мақаласы әдебиет сын мен ұлттық әдебиеттанудың өткені мен бүгінінен сыр шертеді. Автор әр дәуір әдебиетін зерттей келе әдебиеттің ұлтпен бірге жасайтынын нақты мысалдармен

дәлелдейді.

Қолымыздағы кітаптарды қарап шыққанда көптомдықтың алты томына қаламгердің 1960-1990 жылдары жазған дүниелері енгеніне көзіміз жетті. Оның кейінгі жылдары таза зерттеумен айналысып жүргенін ескеретін болсақ, бұл жылдардың туындылары алдағы томдардың еншісіне тимек. Соңғы оншақты жылдың ішінде жарық көрген «Сұлулыққа іңкәрлік», «Ғасырмен сырласу», «Қазақ әдебиеті тәуелсіздік кезеңінде», «Тәуелсіздік биігінен», т.б. зерттеулері –

қазақ әдебиетінің әр дәуірі мен тәуелсіздік кезеңінен мол мағлұмат беретін еңбектер. Сонымен бірге ғалым Дулат пен Махамбет поэзиясына да бүгінгі күн тұрғысынан баға берсе, Қ.Сәтбаев, М.Әуезов, С.Мұқанов, К.Әзірбаев, С.Адамбеков, Т.Амандосов, К.Тоқаев, Ө.Жәнібеков, З.Қабдолов, Ш.Мұртаза, Сапар Байжан-Ата, Ә.Қалмырзаев, К.Смайылов, С.Әшімбаев, Т.Нұрмағамбетов, А.Егеубаев туралы эсселері мен естеліктері, зерттеулері мен мақалалары қаламгерлердің шығармашылығы мен сол тұстағы қоғам өмірінен хабар береді.

Ол – 2004-2008 жылдары «Мемлекеттік «Мәдени мұра»

бағдарламасы аясында жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты академиялық еңбектің негізгі авторы және ұйымдастырушылардың бірі. Кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеуге белсене араласқан ғалым 8-9-10 томдарда бірнеше зерттеулерін ұсынды. Олардың қатарында «Ғабидан Мұстафин» «Әбділда Тәжібаев», «Ілияс Есенберлин», «Тахауи Ахтанов», «Әбдіжәміл Нұрпейісов тараулары мен 1960-1980 жылдардағы заманауи тақырыптағы қазақ романын «Осы заманғы роман» деп зерттесе, тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеген 10-томына басшылық етті. Осыдан оншақты жыл бұрын қазіргі әдебиетті зерттеушілердің жоққа тән кезінде ол бір топ авторларды ұйымдастырып, тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығына кірген әдебиетті сараптан өткізді. Автор қазақ романы мен повестерін жан-жақты зерттеп, қазіргі әдебиеттің аяқ алысын бағамдайды.

Қазіргі қазақ романын тұрақты зерттеп жүрген екі адам болса бірі, біреу болса соның өзі – Шериаздан Рүстемұлы екендігі әмбеге аян. Ол сиясы кеппеген том-том романдарды оқудан әсте жалыққан емес. Оның тәуелсіздік тұсында жарық көрген Б.Жандарбековтың «Сақи», Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз», Қ.Исабаевтың «Шоң би», Р.Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Б.Қыдырбекұлының «Алатау», Ж.Ахмадидың «Дүрбелең», «Шырғалан», Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны», С.Сматаевтың «Елімай», Ұ.Доспанбетовтың «Қызыл жолбарыс», «Абылайдың ақ туы», Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тәрізді тарихи романдарына алғашқылардың бірі болып пікір білдіруі – аттан түспеген жүйріктігінің

айғағы. Бұл еңбектеріне қарап, бір кезде Мағжанға қарата айтқан «сыршыл өлең сөздің бәйге бермес шабандозы» деген аталы сөзін ғалымның өзіне қарата «әдеби сынның бәйге бермес шабандозы» деп айтуға әбден болады.

Бұл айтып отырғандарымыздың қатарында кейіпкеріміздің педагогтығы мен мемлекеттік қызметтері, кітаптану ғылымының негізін қалағаны туралы айтылмағанын ескеретін болсақ, оқырман қауым олардың өз алдына жеке әңгімеге арқау болатынын жадында ұстағаны жөн. «Жігітке жеті өнер де аз» деген халық даналығын жадында ұстаған Шериаздан Рүстемұлы – «Сегіз қырлы, бір сырлы» дарын екенін күнбе-күн дәлелдеп жүрген тума талант.

Қорыта айтқанда, қолымыздағы көп томдық шығармалар жинағына Ш.Елеуқеновтің жазғандарының төрттен бірі ғана енгеніне көзіміз жетті. Сондықтан алдағы уақытта ғалым қаламынан туған еңбектердің осы қатарды толықтыруына тілектеспіз. Сырға толы, мазмұны терең көп томдық шығармалар жинағы – Ш.Рүстемұлының ғана емес, көркейген қазақ әдебиеті мен қазіргі ұлттық әдебиеттану ғылымының сүбелі олжасы болмақ. Авторға оқырманын ынтықтырар жазары көбейсін дегіміз келеді.